

P.Allsworth-Jones. The Szeletian and the Transition from Middle to Upper Palaeolithic in Central Europe

Ю. Е. Демиденко, Л. В. Кулаковська

Проблема переходу від середнього до верхнього палеоліту була і є однією з найбільш актуальних в палеолітичній науці. Важливу роль у її вирішенні відіграють колекції палеолітичних місцезнаходжень Центральної Європи, що пояснюються такими причинами: 1) починаючи з першої третини нашого століття тут накопичується велика кількість середньо- і верхньопалеолітичних матеріалів, власне складається значна джерелознавча база; 2) слід наголосити на тому, що протягом останніх років в цьому регіоні відкрито і досліджено нові ранні верхньопалеолітичні пам'ятки, переглянуто також деякі із давновідомих технокомплексів, які зараз по праву вважаються найбільш давніми серед верхньопалеолітичних в Європі. До цього слід додати, що більшість цих матеріалів добре датовано на основі даних природничих наук. Широко відомі в палеоліті Європи і антропологічні знахідки. Сукупність цих даних дозволяє дослідити конкретні питання з еволюції середнього палеоліту, його трансформації у верхній палеоліт, пропонувати варіанти вирішення всієї проблеми.

Цьому складному і багатогранному питанню присвячено чимало наукових досліджень. На особливу увагу заслуговує праця англійського археолога Філіпа Еллсворта-Джонса «Селет і перехід від середнього до верхнього палеоліту в Центральній Європі», що побачила світ у видавництві Оксфордського університету у 1986 р.¹

Фактологічну базу праці становлять матеріали ранніх верхньопалеолітичних індустрій з листоподібними вістрями в Центральній Європі. Разом з тим, автор не обмежується лише рамками так званого «селету», а взявши його за вихідний пункт свого дослідження, дає загальний огляд центральноєвропейських середньо- і верхньопалеолітичних комплексів з листоподібними вістрями у контексті проблеми походження верхнього палеоліту. Для порівняння він залучає матеріали більш широкого плану: Західної і Східної Європи, Близького Сходу. Слід зауважити, що більшість палеолітичних колекцій Чехо-Словаччини, Польщі, Угорщини, Болгарії, Румунії, Німеччини і Бельгії опрацьована на сучасному методичному рівні, інтерпретована автором на основі особистого ознайомлення.

В розділі I «Вступ» обґрунтовується важливість досліджуваної проблеми, викладається структура монографії, наводиться історіографічний нарис дослідження питання переходу від середнього до верхнього палеоліту в Центральній Європі, а також моделі їх вирішення різними авторитетними спеціалістами. Особисте вивчення колекцій основних палеолітичних індустрій центральноєвропейського регіону, детальний аналіз літературних даних дали змогу Ф. Еллсворту-Джонсу написати блискучий історіографічний розділ. Це не простий перелік прізвищ, ідей; починаючи з А. Брейля автор розташовує в хронологічному порядку гіпотези провідних спеціалістів з питань переходу від середнього до верхнього палеоліту, пояснюючи при цьому, на яких конкретних матеріалах базувались їх теоретичні побудови, як вони змінювались з відкриттям нових пам'яток.

Слід звернути увагу ще на один момент. Для скорочення обсягу частину використаних даних автор переносить в додатки, від чого інформативність роботи значно виграла. В додатки ввійшли: детальний опис 38 «ключових» стратиграфічних розрізів, дати по C^{14} для 152 різних кліматичних періодів вюрму і 304 дати середньо- і верхньопалеолітичних європейських індустрій вюрмського часу; списки фауни для 28 стоянок; таблиці (8 екз.) кам'яних знарядь із 58 стоянок, 50 таблиць малюнків артефактів із 36 місцезнаходжень (слід зауважити, що всі малюнки, окрім виробів костенківсько-тельманської стоянки, зроблено автором з оригіналів); 9 карт палеолітичних місцезнаходжень; 20 фотографій стоянок, плани, стратиграфічні розрізи, окремі знаряддя.

У другому розділі «Методологія» розкриваються питання класифікації кам'яних знарядь. Основу використаних Ф. Еллсвортом-Джонсом техніко-типологічних структур складають тип-листи Ф. Борда, Д. Сонвій-Борд і Ж. Перро. Досить цікавим видається аналіз морфологічних визначень таких середньопалеолітичних знарядь, як двобічні ножі і листоподібні скребки за С. Кру-

ковським, Г. Бозінським, В. Хмілевським; листоподібні вістря, зокрема їх однібічні і частково-двобічні модифікації (в розумінні В. Хмілевського, Ф. Борда, Д. Кембелла, М. Отта). Додатково розглядаються і уточнюються різні аспекти технології первісного розщеплення — застосування «твердого» і «м'якого» відбійника, принципу ребристої пластини у верхньому палеоліті, поняття «пренуклеус».

У розділі III «Хронологічні рамки» наводяться дані підрозділу вюрмського зледеніння, в рамках якого існують всі згадувані в роботі індустрії. Для цього аналізу взято добре відомі стратиграфічні розрізи палеолітичних стоянок Європи з наголосом на дати по методу C^{14} . Зважимо, що Ф. Елсворт-Джонс дотримується традиційної схеми пізнього плейстоцену, згідно з якою вюрм починається 75—80 тис. років тому і ранні вюрмські міжстадіали (амерсфорт, броруп, од-де-раде) розміщені орієнтовно в інтервалі від 68 до 56 тис. років тому. Разом з тим, останнім часом панівною стає думка про те, що міжгляціальні ґрунти рісс-вюрму можуть бути датовані в межах 115—125 тис. років тому, а не 80—120 тис. років, як це звичайно вважалось, ранні вюрмські інтерстадіали мають дати від 110 до 80 тис. років тому і входять в періодизаційних побудовах до складу «раннього вюрму», «пре-вюрму», або ж «міжгляціального комплексу», де останній, однак, досить чітко відділений від власне рісс-вюрмських ґрунтів. У зв'язку з вказаними відмінностями у визначенні віку рісс-вюрму і ранніх вюрмських палеоґрунтів, належить обережно і критично ставитись до хронологічних визначень деяких вказаних автором рецензованої праці індустрій. Три наступні розділи вирізняються інформативною насиченістю щодо пам'яток та їх інтерпретації. На жаль, обсяг рецензії не дозволяє детально зупинитись на кожній із названих стоянок і висловків англійського колеги, про які йдеться в розділах IV—VI. Зупинимось лише на кількох важливих суперечливих питаннях.

Розділ IV. «Мікок і середній палеоліт» присвячено середньопалеолітичним комплексам, що мають в своєму інструментарії листоподібні вістря. Наведений автором матеріал стосується трьох індустріальних груп: мікок, альтмюль, леваллуа-мустье південного сходу Європи. Основною аналізу мікоксських пам'яток на території від Бельгії до Румунії (згадуються також окремі вітчизняні стоянки: Старосілля, верхній шар Кіік-Коби в Криму, Ільська на Кубані) значною мірою стали фундаментальні монографії Г. Бозінського, Д. Манія і Ф. Топфера, а також його особисті висновки відносно опрацьованих матеріалів. Варто звернути увагу на трактування Ф. Елсвортом-Джонсом ролі плиткової кам'яної сировини у виготовленні двобічнооброблених знарядь. Думка ця не нова (варто згадати міркування з цього приводу Ю. Г. Колосова) і не слід її безапеляційно заперечувати. На жаль, сьогодні ще ніхто конкретно і детально не займався проблемою ролі сировини в технологічному процесі первісної людини.

Не залишає поза увагою автор рецензованої монографії і проблему локального підрозділу європейського мікоку, зупиняється на моментах подібності індустрій, розташованих досить віддалено одна від одної. Подібна робота досить складна, оскільки сьогодні немає ясності у європейських дослідників, що ж таке мікок, існує певний різнобіб критеріїв і принципів у визначенні мікоксських індустрій. Тому не дивно, що більшість середньопалеолітичних індустрій Європи Ф. Елсворт-Джонс відносить саме до мікоку. Наведемо лише один приклад. Давно відома і добре знана індустрія місцезнаходження Тата в Угорщині інтерпретована автором дослідження Л. Вертешем як мікропонтініано. Ф. Елсворт-Джонс, акцентуючи увагу на наявності в колекції двобічнооброблених ножів, інтерпретує індустрію Тати як мікоксську. Однак, на нашу думку, не слід забувати при цьому про весь інструментарій Тати, який не цілком відповідає мікоксським вимогам, викликає деякий сумнів і наявність в Таті саме характерних для мікоку двобічнооброблених асиметричних ножів, досить своєрідною є і техніка первинного розщеплення сировини, яка досить близька до відомої в Середній Європі під назвою «таубах». Відкритим залишається і питання мікророзмірів індустрії Тати, хоча це питання досить дискусійне. Проблема культурної атрибуції Тати неоднозначна (до речі як і багатьох середньопалеолітичних індустрій Європи), хоча питання про мікоксський вплив на певні матеріали вже винесено на порядок денний палеолітознавчих розробок Європи й ігнорувати це питання немає ніяких причин. Навряд чи слід відносити до мікоксських індустрій Муселієво (Болгарія). В цьому питанні ми надаємо перевагу аргументам Я. Козловського², який відводить цьому комплексу місце в «мустье-леваллуазькій культурі з листоподібними вістрями» Балкан. Питання про роль листоподібних вістрів в мікоксських індустріях заслуговує більш детального, окремого розгляду, ніж його подано в монографії.

Досить детально проаналізовано пам'ятки альтмюльської групи в Німеччині. Особливо цінним для багатьох палеолітознавців Європи є в цьому розділі те, що автор наводить досить докладні типологічні і метричні характеристики індустрій стоянки Мауерн. Порівнюючи колекції Мауерна і стоянки Раніс, Ф. Елсворт-Джонс доходить висновку про відсутність еволюційних зв'язків між середньопалеолітичними комплексами Альтмюля і верхньопалеолітичних індустрій типу Єржмановице. Сьогодні цей висновок не можна сприймати беззастережно, оскільки в нещодавно опублікованій статті Я. Козловський³ спробував прослідкувати взаємозв'язок Мауерн-Раніс.

В огляді по леваллуа-мустье Болгарії, Греції, Румунії, Боснії і Сербії варто вицленити такі техніко-типологічні розробки і узагальнення автора:

- 1) Подається характеристика індустрій кожного шару вельми цікавої пам'ятки Самуїліца II в Болгарії, зокрема вперше публікуються списки нуклеусів;
- 2) Також уперше автор дає огляд всіх леваллуа-мустьєрських індустрій Югославії. Зараз слід додати до відомих раніше і колекцію Зобінште, досліджену і опубліковану А. Монте-Уайт⁴.
- 3) Певне місце відводить Ф. Елсворт-Джонс і леваллуа-мустьєрським комплексам України — колекціям Молодого I і V. Посилаючись на статистичні підрахунки Р. Клейна⁵, автор

монографії звертає увагу на нечисленність левалдузьких сколів. Однак для зібрань Молодово I і V навпаки характерна велика кількість левалдузьких виробів, особливо вістер, щоправда часто неретушованих⁶.

У п'ятому розділі «Селет в Угорщині та його походження» розглядаються пам'ятки селету Бюкських гір і так званого «Задунайського селету» — Янковича. Значення бюкських колекцій в історії палеолітознавства важко переоцінити, адже саме після розкопок епонімної печери Селета і цілого ряду інших печерних пам'яток сформувався саме поняття селету Центральної Європи, як феномена ранніх верхньопалеолітичних індустрій з листоподібними вістрями.

Хочеться зупинитись на розробках автора з цієї проблеми: докладний техніко-типологічний аналіз більше десяти колекцій артефактів, загальне дослідження ролі різних видів кам'яної сировини (перш за все, кварцового порфіриту) в кам'яному виробництві, і, зокрема, при виготовленні листоподібних вістер, дослідження явищ кріотурбації при спробах проведення кореляції стратиграфічних розрізів окремих стоянок, а також впливу кріотурбаційних явищ на зовнішній вигляд артефактів, питання взаємодії ранніх селетських та оріньякських співтовариств, процеси генези селетських комплексів, в якій великого значення надається печері Бюдешпешт, разом з тим заперечується зв'язок середньопалеолітичних технокомплексів печери Шубаук з нижнім шаром Селети, розглядаються питання функціонального призначення бюкських стоянок.

Комплекси Янковича (9 стоянок) автор характеризує як групу середньопалеолітичних пам'яток з левалдузькими елементами в переїсному розколюванні й використанням двобічної обробки. Зв'язок Янковича з будь-якою верхньопалеолітичною традицією заперечується.

Розділ VI «Селет і Єржмановіце в Чехо-Словаччині й Польщі» присвячено пам'яткам з листоподібними вістрями доби вюрмського інтерпленігліацулу: Селет, Єржмановіце, Богуніце, Янкович, Оріньяк. Ф. Елльсворт-Джонс приділяє першорядну увагу стратифікованим стоянкам Західної Словаччини, Моравії і Південної Польщі. На основі даних стартифікованих комплексів проведено детальний аналіз численних колекцій, зібраних на поверхні з залученням відомостей про індустрію Східної Словаччини, Богемії і Німеччини. Все це дозволило автору запропонувати оригінальну концепцію підрозділу Оріньяку, Селету і нового перехідного від середнього до верхнього палеоліту індустріального явища «Богуніце», а також визначити своє ставлення до «єржмановицької культури» (за В. Хмелевським) як частини центральноєвропейського селету.

В розділі VII «Селет в широкому контексті» робиться порівняння пам'яток з листоподібними вістрями Центральної Європи і подібних індустрій Східної Європи, а також розглядаються технокомплекси без листоподібних вістер, які мають відношення до проблеми переходу від середнього до верхнього палеоліту. Як індустрія першого типу названо: костенківсько-гельманська і костенківсько-стрілдецька культури на Руській рівнині, окремі стоянки в Бельгії (за Марселем Оттом), «лінкомб'єн» в Англії (за Д. Кемпбеллом), ранні верхньопалеолітичні індустрії з листоподібними одно- і частково — двобічними вістрями; Солотре Франції. Серед індустрій другого типу (без листоподібних вістрів) — шательперрон Франції, левалду-мустье, оріньяк, верхньопалеолітична традиція «ахмаріан» Близького і Середнього Сходу, ранній оріньяк Європи. Спеціально виділена проблема походження оріньяку Центральної Європи. В результаті вивчення відповідних матеріалів Ф. Елльсворт-Джонс дійшов висновку, що на сьогодні немає переконливих обґрунтувань локального походження оріньяку Центральної Європи. Разом з тим викладено інші точки зору з цього питання: К. Валюха⁷ — про існування оріньяцького підгрунтя в палеоліті Крумльовського лісу Східної Моравії, важлива роль в якому відводиться індустріям Ведровіце II і Купаржовіце I; Х.-Ю. Мюллер-Бека⁸ і Й. Хана⁹ — про генезу оріньяку із комплексів з листоподібними вістрями типу Раніс 3. Враховуючи існуючі на сьогодні все ж досить нечисленні дані відносно ранніх оріньяцьких комплексів Центральної Європи, слід визначити, що всі вищезгадані теорії тією чи іншою мірою мають право на існування. В роботі наводиться також одна досить цікава думка Й. Хана¹⁰ з приводу «преоріньяку» Ябруду I (Сірія): цей традиційно визнаний найдавнішим із ранніх верхньопалеолітичних комплексів Старого Світу (кінець Рісс-вюрму — початок вюрму) в технологічному аспекті відрізняється від верхнього палеоліту і являє собою особливу фацію ашелью.

Розділ VIII «Еволюція гомінід в Центральній Європі і її співвідношення з археологічними даними» присвячено огляду антропологічних знахідок неандертальців і гомо сапієнс в середньому палеоліті Європи і Близького Сходу. Основна увага в цьому розділі приділена питанню: чи проходила в Центральній Європі еволюція від неандертальця до гомо сапієнс, чи неандертальці не відіграли ніякої ролі у становленні людини сучасного типу. Ф. Елльсворт-Джонс наводить досить ґрунтовні аргументи як прихильників першої точки зору¹¹, так і другої¹². Ця, багато в чому суто антропологічна дискусія не веде до однозначного вирішення вказаної проблеми і тому найбільш суттєвим для археологів є фіксація решток того чи іншого антропологічного типу в певних палеолітичних індустріях. Так, залишки неандертальця наявні практично у всіх середньопалеолітичних пам'ятках Центральної Європи, в тому числі і в мікокських, таубахських, Янковичі; людина сучасного типу — в оріньяцьких і граветтських, до того ж не просто в Оріньяку, а в одному із найбільш ранніх його прозвів в Європі — II-му шарі печери Бачо-Кіро (Болгарія). На превеликий жаль, в селетських пам'ятках до цього часу не виявлено ніяких антропологічних решток. Разом з тим, зважаючи на теорію про визначну роль мікоку в становленні селету, більшість археологів, серед них і Ф. Елльсворт-Джонс, припускають, що носіями ранніх селетських традицій були неандертальці. Такою, якщо коротко сказати, є ситуація в питанні відповідності археології і антропології в палеоліті Центральної Європи. Відкриття нових антропологічних знахідок, особливо в пам'ятках левалду-мустье, богуніце і селету значно б розширило джерелознавчу базу, зокрема для вирішення питання еволюції людини в рамках палеоліту.

В заключному розділі IX «Підсумки і висновки» автор коротко резюмує дані, набуті з проблеми переходу від середнього до верхнього палеоліту в Центральній Європі.

Запропонована монографія, безсумнівно, дуже змістовна, вражає глибиною інформативності. В ній можна знайти фактологічні дані стосовно багатьох середньо- і верхньопалеолітичних стоянок Центральної Європи, узагальнення вже відомих даних, оригінальні інтерпретації і постановки багатьох питань з проблеми переходу від середнього до верхнього палеоліту. Після виходу цієї роботи обов'язково з'являться нові публікації, інтерпретації і переосмислення, які звичайно ж приведуть до коригування деяких теоретичних побудов Ф. Еллсворта-Джонса. Безсумнівно, ця монографія завдяки своїй високій інформативності ще тривалий час буде однією з провідних праць, на яку спиратимуться вчені при розгляді різних проблем центральноєвропейського палеоліту.

Одержано 08.01.1992

Примітки

¹ Allsworth-Jones P. The Szeletian and the Transition from Middle to Upper Palaeolithic in Central Europe.— Oxford, 1986.— 412 p.

² Kozłowski J. K. Badania nad przejściem od środkowego do górnego paleolitu na Balkanach.— Przegląd Archeologiczny.— 1975.— № 23.— S. 5—48.

³ Kozłowski J. K. Certains aspects techno-morphologiques des pointes foliacées de la fin du Paléolithique moyen et du début du Paléolithique supérieur en Europe centrale // Paléolithique moyen récent et Paléolithique supérieur ancien en Europe.— Nemour, 1990.— P. 125—135.

⁴ Montet-Whittr A. Palaeoenvironment and Paleolithic Cultures in Northern Bosnia // Advances in Palaeolithic and Mesolithic Archaeology.— Warszawa, 1984.— P. 9—27.

⁵ Klein R. The Mousterien of European Russia // Proc. Prehistorie SoC.— 1969.— Vol. XXXV.— P. 15—111.

⁶ Молодова І. Унікальне мустьєрське поселення на Середньому Дністрі.— М., 1982.— 293 с.; Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. Люди каменного века и окружающая среда.— М., 1987.— 184 с.; Колосов Ю. Г. Шайтан-Коба — мустьєрська стоянка Криму.— К., 1972.— 156 с.

⁷ Valoch K. L'Aurignacien en Moravie // UISPP, IXe Congrès Nice.— Colloque XVI.— 1976.— P. 112—123.

⁸ Müller-Beck H.-J. Eine «Wurzel-Industrie» des Vogelherd-Aurignaciens // Fundberichte aus Schwaben.— 1966.— N F 17.— P. 43—51.

⁹ Hahn J. Aurignacien, das ältere Jungpaläolithikum in Mittel- und Osteuropa.— Cologne, Vienna, 1977.

¹⁰ Op. cit.

¹¹ Jelinek V. Neanderthal Man and Hominids in Central and Eastern Europe // Current Anthropology.— 1969, 10.— P. 415—503; Smith F. H. Upper Pleistocene Hominid Evolution in South Central Europe; Review of the evidence and analysis of Trends // Current Anthropology.— 1982, 23.— P. 667—703.

¹² Howells W. W. Explaining Modern Man: Evolutionist versus migrationist // Journal of Human Evolution.— 1976, 5.— P. 477—495; Stringer C. B. Some Problems in Middle and Upper Pleistocene hominid relationships. In Chivers D. J., Joysey K. A. (eds) Recent Advances in Primatology.— London, 1978, 3.— P. 395—418.